

ERFGOED BRUSSEL

December 2018 | Nr029

Dossier **HISTORISCHE INTERIEURS**

Varia DE RESTAURATIE VAN HET *CHEVAL MARIN*
HET ŒUVRE VAN ARCHITECT FRANÇOIS VAN MEULECOM
GESPREKKEN OVER IMMATERIEEL CULTUREEL ERFGOED

VOORMALIG HOTEL DE KNUYT DE VOSMAER EN BANK EMPAIN

CONGRESSTRAAT 33-33A,
ONDERRICHTSTRAAT 91, 93-95 EN
DRUKPERSSTRAAT 1-3 EN 5 TE BRUSSEL

PAULA DUMONT

KUNSTHISTORICA, DIRECTIE CULTUREEL ERFGOED

EMANUELLE DE SART

ARCHITECT, DIRECTIE CULTUREEL ERFGOED

Het voormalige Hotel de Knuyt de Vosmaer (afb.1) werd in 1878-79, samen met drie meer bescheiden opbrengstwoningen in de recent aangelegde Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk opgetrokken in opdracht van ridder Hector de Knuyt, naar een ontwerp van architect Joseph-Jean Naert¹. Hier werden in de loop van de volgende decennia nog verschillende gebouwen aan toegevoegd door Édouard Empain, die er een aantal bedrijven in onderbracht, met als belangrijkste de investeringsbank *Banque E.J.L. Empain*, de latere *Banque Industrielle de Belgique*. Zo ontstond een complex dat een belangrijk deel van het bouwblok tussen de Congresstraat, de Drukpersstraat en Onderrichtstraat inneemt. Dit geheel onderging een hele reeks van transformaties die rechtstreeks voortvloeiden uit de successen van deze ondernemersfamilie (afb.2). Op 29 september 2005 werden bepaalde delen van het complex bij regeringsbesluit beschermd.

Afb.1

Foto gevel Congresstraat (A. de Ville de Goyet, 2018 © urban.brussels).

HET HOTEL DE KNUYT DE VOSMAER

De rijkelijk gedecoreerde, polychrome gevels van dit monumentale hoekgebouw springen onmiddellijk in het oog tussen de sobere, bepleisterde neoclassicistische gevels die het hotel omringen. Ook de strategisch centrale ligging met uitzicht over het Vrijheidsplein maakt het onmiskenbaar tot het meest prestigieuze gebouw van deze wijk.

Stilistisch getuigde het ontwerp van de Brugse architect Joseph-Jean Naert van een heel persoonlijke vormtaal: eclectisch, met overwegend neorenaissance-elementen. Het bouwprogramma verenigde twee riant appartementen aan weerszijden van een eresalon op de bel-étage en vier handelsruimten op de benedenverdieping. Een koetsdoorgang gaf toegang tot een monumentale trappenhal en een veelhoekige koer met verschillende bijgebouwen (stallingen en dienstvertrekken). We kunnen er daarom van uitgaan dat dit zogenaamde *hôtel particulier* eerder ontworpen is als een bijzonder luxueuze versie van een opbrengsteigendom dan als de eigen woning van ridder de Knuyt.

Er is in het verleden verwarring ontstaan rond de identiteit van de opdrachtgever. De familie de Knuyt is net zoals de architect afkomstig uit de omgeving van Brugge en het is Édouard de Knuyt (1803-1864) die in 1845 de adellijke, overdraagbare titel van ridder verkreeg. Het is zijn kleinzoon ridder Richard de Knuyt (1862 - 1902) die in 1890 bij koninklijk besluit de vergunning kreeg om 'de Vosmaer' aan zijn naam toe te voegen. Het lijkt echter waarschijnlijk dat de opdrachtgever van het *hôtel* zijn vader, ridder Hector de Knuyt (1835 - 1913) was, vermits Richard zelf in 1878 slechts 16 jaar was².

Afb.2

Evolutie van de eigendommen van 1879 tot 1907 (uit: SUM Project en arch. B. Van Der Wee, vooronderzoek bij het restauratiedossier, 30 mei 2006).

Situatie rond 1879.

Situatie rond 1881.

Situatie rond 1893.

Situatie rond 1900.

Situatie rond 1905.

Situatie rond 1907.

Eigenaars van de verschillende percelen:

- Édouard Empain
- Ridder de Knuyt
- Andere eigenaars

BEKNOPTE BOUWGESCHIEDENIS

1878-1879

Ontwerp en bouw van

- een *hôtel particulier*: Congresstraat 33-33a (arch. Joseph-Jean Naert, bouwheer ridder de Knuyt de Vosmaer)
- drie herenhuizen: Drukpersstraat 1 en 3-5, Onderrichtstraat 95 (arch. Joseph-Jean Naert, bouwheer ridder de Knuyt de Vosmaer)

1881

- Verkoop van een huis: Onderrichtstraat 93b (bouwaanvraag 1878, arch. Wynand Janssens (?), koper ('*négociant*') Édouard Empain)
- Verkoop van een huis: Drukpersstraat 9 (bouwaanvraag 1880, arch. Joseph-Jean Naert, koper ridder de Knuyt de Vosmaer) Vanuit dit huis was er een doorgang naar de binnenkoer van het hotel.

1887

Ontwerp en bouw van een herenhuis: Onderrichtstraat 91 (arch. Joseph-Jean Naert, bouwheer Édouard Empain)

1898

Aanpassing van de benedenverdieping van het herenhuis in de Onderrichtstraat 91 (arch.?, bouwheer Édouard Empain?)

1900

- Verkoop van een huis: Onderrichtstraat 93a. Koper Édouard Empain, '*banquier*'
- Verkoop van een *hôtel particulier*: Congresstraat 33-33a en vier huizen: Drukpersstraat 1, 3-5 en 9, Onderrichtstraat 95. Koper Édouard Empain, '*banquier*'

1901

Verbouwwerken aan Onderrichtstraat 93a en 93b (aanpassing van de niveaus en wijzigingen aan de voorgevels) (arch. Joseph-Jean Naert, bouwheer Édouard Empain?)

1903

Vergroting van de eretrap in het *hôtel particulier*, Congresstraat 33-33a (arch. Emile Lambot, bouwheer Édouard Empain)

1907

Verkoop van een huis: Drukpersstraat 11. Koper Édouard Empain

1922 en 1923

Aanpassingen aan de huizen in de Drukpersstraat 3-5 en 7 (?) nivellerings van de niveaus en inrichting als kantoorruimte (arch. Arthur Verhelle, bouwheer Édouard Empain)

1926

De stallingen van het *hôtel particulier* (Congresstraat 33, 33a) worden afgebroken en vervangen door een kantoorgebouw van zeven traveeën en vier bouwlagen aanleunend tegen het Koninklijk Circus (arch. Arthur Verhelle, bouwheer baron Édouard Empain/ *Banque Empain*)

1928

Aanpassingen aan de benedenverdieping van Onderrichtstraat 93 (afschaffing van de voordeur en herinrichting van het kantoor) (arch. Arthur Verhelle, bouwheer baron Empain)

1930

Verbouwing en uitbreiding van Onderrichtstraat 93 en 95, voornamelijk van de eerste twee bouwlagen, met afbraak van de dienstvertrekken van het *hôtel particulier* en een serre. Inrichting van kantoren en een lokettenzaal. Aanpassing van de gevel in harmonie met het hotel (arch. G. Vivenoy, bouwheer *Banque Industrielle Belge*, de voormalige *Banque Empain*)
Herinrichting van de appartementen op de tweede en derde verdieping van het hotel (interieurarch. Ed. Moonens, bouwheer Jean Empain)

HET COMPLEX EMPAIN

Het is niet helemaal duidelijk wanneer de familie Empain haar intrek nam in het Hotel de Knuyt de Vosmaer. In verschillende teksten is sprake van 1881, het jaar waarin Édouard Empain de investeringsbank *Banque E.L.J. Empain* oprichtte. Er wordt ook melding gemaakt van zijn broer François, die er vanaf 1884 een appartement zou hebben bewoond. Uit de ana-

lyse van bouwaanvragen en kadastrergegevens kunnen we wel de uitbreiding volgen van zijn patrimonium in de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk en van de verschillende aanpassingen die het tussen 1881 en 1930 ondergaat. In 1881 koopt Empain een eerste huis binnen het bouwblok (Onderrichtstraat 93b). Ook ridder de Knuyt de Vosmaer koopt er in dat jaar nog een huis aan (Drukpersstraat 9). In 1887 laat Empain op het perceel dat aansluit

bij zijn eerste eigendom een herenhuis (Onderrichtstraat 91) optrekken waarvan hij het jaar daarop reeds de benedenverdieping laat verbouwen.

In 1900 wordt Empain eigenaar van het hotel en alle andere eigendommen van ridder de Knuyt de Vosmaer in het bouwblok. In datzelfde jaar koopt hij ook nog het huis aan de Onderrichtstraat 93a. Twee huizen worden vervolgens aangekocht in

de Drukpersstraat, respectievelijk nr. 13 in 1902 en nr. 11 in 1907, beide op naam van de *Cie Russe-Française des Chemins de fer et Tramways*, het bedrijf dat Empain in 1890 oprichtte om in Rusland stedelijke tramlijnen met elektrische tractie aan te leggen. Ten slotte is er een bouwaanvraag in het jaar 1914 ingediend voor een verbinding tussen het herenhuis dat Empain had laten bouwen in 1887 en het aanpalend pand (Onderrichtstraat nr. 87-89) waarvan de Bank Empain de bovenverdiepingen in huur had.

De aanpassingen uitgevoerd aan het complex omvatten twee categorieën: de verbouwing tot en de bouw van een nieuwe kantoorruimte en de verfraaiingen en aanpassingen van de interieurs aan de evoluerende smaak en comfortnormen. De namen van vier architecten en één binnenhuisarchitect zijn gekend maar niet alle interventies kunnen

met zekerheid gelinkt worden aan een bepaalde ontwerper.

Architect Jean-Joseph Naert werkte voor beide bouwheren. Naast de nieuwbouwprojecten voor zowel ridder de Knuyt als Édouard Empain, was hij ook de ontwerper van een aantal verbouwingen aan de panden in de Onderrichtstraat 93a en b. Na de verkoop van het hotel aan Empain, voerde architect Emile Lambot rond 1903 enkele belangrijke wijzigingen door aan het interieur, met name aan de interieurdecoratie van het *grand salon*, de circulatie tussen de verschillende ruimten op de bel-étage en de monumentale eretrap die hij voorzag van glasramen in een neo-renaissancestijl. Vermoedelijk zijn ook de marmeren treden die leiden naar de binnenkoer en de beelden in de koetsdoorgang van zijn hand. Ook de trap met het bijzonder fraaie houtsnijwerk en de aanpassingen

aan de *antichambre* in een uitgesproken neogotische stijl zouden uit diezelfde periode dateren.

In 1922 werd architect Arthur Verhelle aangezocht voor het verenigen van verschillende gebouwen en hun inrichting tot kantoren. Een jaar later renoveerde hij ook het herenhuis dat Édouard Empain voor zichzelf had laten bouwen in de Onderrichtstraat 93 om er een groot bureau in te richten. De interieurdecoratie is in Beaux-Artsstijl, zo ook het grote kantoorgebouw dat Verhelle in 1926 optrok op de plaats van de vroegere dienstvertrekken en stallingen. Ten slotte werd in opdracht van Jean Empain na het overlijden van zijn vader Édouard nog een aantal ruimten herschikt door architect D. Vivenoy en werd de tweede verdieping van het hotel omstreeks 1930 door binnenhuisarchitect Moonens heringericht in een sobere art-decostijl.

DE GROEP EMPAIN

Édouard Empain (20/9/1852 – 22/7/1929)

Als ingenieur, ondernemer, bankier en stichter van de Empain-dynastie richtte hij tal van ondernemingen op (buurtspoorwegen, tramlijnen, elektriciteitsproductie) in België, Frankrijk en heel wat andere landen in en buiten Europa. Hij staat vooral bekend om zijn belangrijk aandeel in de bouw van de Parijse metro.

Als oprichter van de investeringsbank *Banque E.L.J. Empain* financierde hij tal van projecten, met als meest prestigieuze de oprichting van de wijk Heliopolis aan de rand van de stad Cairo in Egypte, een ontwerp van architecten Ernest Jaspar en Alexandre Marcel. Het lichaam van Édouard Empain werd na zijn overlijden overgebracht naar de crypte van de basiliek van Heliopolis.

François Empain (25/6/1862 – 28/1/1935)

Doctor in de rechten en in de politieke en sociale wetenschappen, de voornaamste medewerker en vennoot van zijn broer Édouard en politicus voor de katholieke partij. Hij kocht in 1907 op de hoek van de Hertogstraat en de Zinnerstraat een neoclassicistisch hotel dat vandaag onderdak biedt aan de vzw De Warande.

Jean Empain (25/11/1902 – 7/2/1946)

Oudste zoon van Édouard Empain die als bankier en ondernemer samen met zijn broer Louis de leiding van de groep Empain overnam na het overlijden van zijn vader. Hij hield zich voornamelijk bezig met de Franse ondernemingen binnen de groep en verbleef meestal in Parijs. Hij werd naast zijn vader in de

crypte van de basiliek van Heliopolis bijgezet.

Louis Empain (3/1/1908 – 30/5/1976)

Bankier, ondernemer en filantroop. Zijn zakelijke activiteiten spitsten zich voornamelijk toe op Canada, waar hij naar het voorbeeld van zijn vader in de nabijheid van Montreal een dorp liet uitbouwen tot een moderne stad. Hiervoor werkte hij samen met de modernistische architect Antoine Courtens. Later concentreerde hij zich voornamelijk op meer sociale activiteiten zoals de oprichting van scholen en vakantiekolonies.

Hij is de bouwheer van de Villa Empain die door Michel Polak ontworpen werd en die hij na enkele jaren aan de Belgische staat schonk om het ter beschikking te stellen van de architectuurschool La Cambre.

Afb.3a en 3b

In situ teruggevonden fragment van het behangpapier [3a: © KIK-IRPA Brussels, negatief, X013193 ; 3b: E. de Sart, 2013 © urban.brussels]

Afb.4a

Beschildering teruggevonden achter gedemonteerde lambriseringen: deze kleurschakering heeft de keuze voor de afwerking van de salons geïnspireerd. (E. de Sart, 2014 © urban.brussels).

Afb.4b, 4c en 4d

Voor elk salon werd een verschillende kleur gekozen (A. de Ville de Goyet, 2015 © urban.brussels).

DE RESTAURATIECAMPAGNE

Van het complex gevormd door het voormalige Hotel de Knuyt de Vosmaer en de overige gebouwen die door Édouard Empain werden aangekocht om samen de Bank Empain te huisvesten, werden bepaalde delen beschermd als monument omwille van hun uitzonderlijke erfgoedwaarde. Deze vormden het voorwerp van een restauratiecampagne die plaatsvond van januari 2013 tot mei 2015 en kaderde in de renovatie en herbesteding van het geheel tot kantoren. Bij de restauratie van het interieur werden verschillende technieken toegepast, waarvan hier een kort overzicht volgt.

Het bepalen van het kleurenpalet

Op de eerste verdieping werd rond een venster- en een deuropening van één van de salons een klein fragment behangpapier teruggevonden dat bewaard gebleven was achter de lambriseringen die bij een latere verbouwing werden geplaatst. Het gaat om een imitatie van goudlederbehang met motieven in neo-Vlaamse renaissancestijl die harmoniëren met het houtsnijwerk van de lambriseringen van de salons en met de glasramen die zich op verschillende plaatsen in het hotel bevinden. De kosten voor een identieke reconstructie van dit behangpapier overstegen het voorziene budget. Maar achter gedemonteerde lambriseringen werden er eveneens muurschilderingen teruggevonden. De muren van de betreffende salons werden daarom geschilderd in tinten geïnspireerd op dit sobere kleurenpalet: in groene, donkerrode, purperrode en bruine tonen (afb. 3a - 3b; afb. 4a - 4d).

De restauratie van een plafondschildering

Bij de demontage van een vals plafond werd in een van de kleine

Afb. 5a

Plafond van klein salon met gerestaureerde beschijdering (A. de Ville de Goyet, 2018, © urban.brussels).

Afb. 5b

Plafond van het klein salon met nieuwe beschijdering (A. de Ville de Goyet, 2018 © urban.brussels).

salons een plafondschildering ontdekt. De schildering, bestaande uit een cirkel van bloemenguirlandes met putti op een achtergrond van wolkjes, werd gerestaureerd. Op het aansluitende plafond in dezelfde ruimte werd een nieuw decor van wolkjes aangebracht (afb. 5a - 5b).

De reconstructie en restauratie van het stucwerk van de plafonds

Het aanwezige stucwerk (lijstwerk)

werd waar mogelijk gerestaureerd en waar nodig deels of volledig gereconstrueerd. Tijdens de leegstand brak er brand uit in het westelijke deel van het complex (op de eerste verdieping van de Onderrichtstraat 91-93). De exacte oorzaak van de brand is niet bekend maar de schade was aanzienlijk. Zo was onder meer het schitterende stucwerk van de plafonds in deze vertrekken zwaar beschadigd. Van de zwartgebl-

Afb.6a

Reconstructie van het stucwerkplafond van het door brand beschadigde klein salon (E. de Sart, 2013 © urban.brussels).

Afb.6b

Vergulding van het gerestaureerd stucwerk in het groot salon. Afhankelijk van de kleur van de onderlaag (rood of groen) waarop het goudblad wordt aangebracht, krijgt het een gouden of bronzen uitzicht (E. de Sart, 2014 © urban.brussels).

Afb.6c

Detail van het gerestaureerde en vergulde plafond in het grote salon (A. de Ville de Goyet, 2015 © urban.brussels).

Afb.7a

Kozijn met afwerkingstests (E. de Sart, 2018 © urban.brussels).

Afb.7b

Gedemonteerde raamvleugel in het in situ-restauratieatelier (E. de Sart, 2013 © urban.brussels).

Afb.7c

Gerestaureerd raam met behoud van getrokken enkel glas (E. de Sart, 2014 © urban.brussels).

Afb.7d

Gerestaureerd binnenraam van het kleine salon (E. de Sart, 2015 © urban.brussels).

kerde doch intact gebleven overblijfselen konden nog mallen gemaakt worden om het stucwerk te reconstrueren (afb 6a - 6c).

De restauratie van het binnenschrijnwerk

De meeste vensters waren voorzien van dubbele ramen (een binnen- en een buitenraam). Tijdens de restauratie werden alle afwerkingslagen manueel verwijderd, sommige onderdelen werden hersteld en waar nodig gereconstrueerd. De oorspronkelijke, enkele

beglazing bestaande uit getrokken glas werd behouden, de stopverf werd bijgewerkt of vervangen en het hang- en sluitwerk werd nagekeken. Overeenkomstig de neo-Vlaamse renaissancestijl van de interieurelementen werd het natuurlijke uitzicht van het hout behouden – wat voor sommige soorten resulteerde in een donker palet. Sommige raamkozijnen werden in het verleden bij het verwijderen van de verflagen beschadigd door oververhitting en vertoonden zwarte plekken. Het was in die gevallen niet

mogelijk om dit hout enkel af te werken met een doorzichtige laag vernis. Voor die ramen opteerde men ervoor om een gevernist houteffect na te bootsen door op een beige kleurige onderlaag manueel nerven te 'trekken' in bruine verf met behulp van speciale kammen. Het resultaat is verbluffend 'echt' (afb. 7a - 7d).

De reconstructie en restauratie van houten lambriseringen

Alle salons op de bel-étage waren oorspronkelijk voorzien van lambriseringen met panelen in verfijnd

Afb.8a
Sporen van verdwenen lambriering op het pleisterwerk (E. de Sart, 2013 © urban.brussels).

Afb.8b
Restauratie van elementen van de houten lambriering (E. de Sart, 2014 © urban.brussels).

Afb.8c
Reconstructie van de houten lambrieringen (E. de Sart, 2014 © urban.brussels).

Afb.8d
De voltooide lambrieringen (E. de Sart, 2015 © urban.brussels).

Afb.9a
Toestand van similisteen bij start van de werken (E. de Sart, 2013 © urban.brussels).

Afb.9b
Testen voor de afwerking in similisteen (E. de Sart, 2013 © urban.brussels).

Afb.9c
De finale afwerking in similisteen (E. de Sart, 2014 © urban.brussels).

houtsnijwerk. In een aantal ruimten waren deze verdwenen. Dankzij sporen op het pleisterwerk en iconografische bronnen was reconstructie mogelijk. Er werd voor geopteerd om alleen de hoofdstructuur te reconstrueren, zonder het houtsnijwerk (afb. 8a - 8d).

Reconstructie en restauratie van de wandafwerking in similisteen

De wanden van de koetsdoorgang, de eretrap en de galerij op de eerste verdieping zijn afgewerkt met een bepleistering in simili-witsteen

met schijnvoegen. Bij aanvang van de restauratie was deze afwerking in dermate slechte staat (afbladderende pleister- en verflagen, onzorgvuldige herstellingen, leidingen in opbouw, enzovoort) dat ze nagenoeg volledig vernieuwd moest worden. Bovendien moesten de nieuwe delen exact aansluiten bij de oorspronkelijke. De grootste moeilijkheid hierbij was het vinden van de juiste textuur en kleurschakering. Er werden eerst enkele stalen genomen van de bestaande lagen om de oorspronkelijke samenstelling

te analyseren. Vervolgens werden verschillende uitvoeringsmethodes getest: de similisteenafwerking als eindbezetting op een lichtere ondergrond, het aanbrengen van de voegen na de plaatsing van de similisteenlaag of het uitsparen van de voegen tijdens het aanbrengen van de similisteen. Dit laatste gaf het beste eindresultaat (afb. 9a - 9c).

De restauratie van het parket

Het houten parket is algemeen genomen vrij goed bewaard, want het werd beschermd door een laag

Afb.10a

Toestand van de parketvloer bij aanvang van de werken [E. de Sart, 2013 © urban.brussels].

Afb.10b

De parketvloer na restauratie [A.de Ville de Goyet, 2015 © urban.brussels].

Afb.11

Integratie van vloerverwarming in de houten vloeren [E. de Sart, 2015 © urban.brussels].

Afb.12a

Test met *lightplate* in het atelier [E. de Sart, 2014 © urban.brussels].

Afb.12b

Het gerestaureerde glasraam met *lightplate* in de eretrap [E. de Sart, 2015 © urban.brussels].

vasttaapt. Na verwijdering hiervan bleven er echter lijmsporen achter op het parket. Deze konden door minimaal opschuren verwijderd worden. Verder waren enkele plaatselijke herstellingen nodig om het parket zijn oude luister terug te geven (afb. 10a - 10b).

Integratie van technieken

Om de ruimten als kantoren te kunnen herbestemmen, moesten oplos-

singen gevonden worden voor de integratie van de technische installaties. De aanwezige verwarmingselementen waren niet performant genoeg en dus werd er gezocht naar nieuwe mogelijkheden. Niet-beschermde zones van het gebouw werden gedeeltelijk 'opgeofferd' voor het doortrekken en plaatsen van nieuwe technische installaties en leidingen, zodat de beschermde en waardevolle zones maximaal

gespaard konden blijven. Omdat alle wanden van de salons een waardevolle afwerking hebben, opteerde men voor de minst opvallende ingreep: bepaalde parketzones werden in samenspraak verwijderd en vervangen door luchtroosters die zo onopvallend mogelijk in de vloer geïntegreerd werden. Op gelijkaardige wijze werden elektriciteits- en datapunten in de vloer verwerkt (afb.11).

Afb.13a

Reiniging en restauratie van houtsnijwerk groot salon [E. de Sart, 2014 © urban.brussels].

Afb.13b

Recuperatie en restauratie van houtsnijwerk [E. de Sart, 2014 © urban.brussels].

Afb.13c

Detail van de trappaal [A. de Ville de Goyet, 2015 © urban.brussels].

De restauratie van het glas-in-lood met integratie van *lightplates*

Het interieur bevat heel wat glas-in-loodramen. Deze werden allemaal gerestaureerd: het lood werd nagekeken en grotendeels vernieuwd, de kaders en glasroedes werden gerestaureerd, het glas werd gereinigd, barsten werden gelijmd en gedicht en verbleekte kleuren werden lokaal bijgewerkt. Sommige van de glasramen gaven oorspronkelijk uit op lichtputten die later werden omgevormd tot (gesloten) technische schachten. De prachtige kleuren en motieven van het glas-in-lood paneel kwamen door het gebrek aan daglicht niet meer tot hun recht. Hiervoor werd een interessante oplossing gevonden in de vorm van zogenaamde *lightplates*. Dit zijn op maat gemaakte panelen die met behulp van ledverlichting zorgen voor een homogene, dimbare lichtverspreiding. Hiermee kan vrij goed daglicht nagebootst worden, waardoor deze van natuurlijk daglicht afgesloten ruimten hun oorspronkelijk karakter terugvinden (afb. 12a - 12b).

De reiniging en restauratie van houtsnijwerk

Het interieur van dit gebouwencomplex bevat veel schitterend houtsnijwerk: trapleuningen, trappalen, lambriseringen, deur- en vensteromlijstingen, binnendeuren (panelen), enzovoort. In het algemeen bevonden deze elementen zich in vrij goede staat. Op het verwijderen van de oppervlakkige vervuiling na waren er slechts enkele lacunes die bijgewerkt dienden te worden (afb. 13a - 13c).

NOTEN

1. Joseph-Jean Naert (Brugge 1838 – Brussel 1910), architect van het eerste kursaal van Oostende, leraar architectuur aan de Academie voor Schone Kunsten in Brussel van 1873 tot aan zijn dood.
2. [Wikipedia.org/wiki/Edouard_de_Knuyt](https://nl.wikipedia.org/wiki/Edouard_de_Knuyt).

- Opdrachtgever: Empain Mansion sa, assistent-opdrachtgever: BNP Paribas – Emmanuel Deffense
- Architectenbureau: SUM Project cvba, projectverantwoordelijke: Helmut Jacobs
- Aannemer: Denys nv, projectverantwoordelijke: Tony Paelinck
- Stabiliteit: Structor Engineering
- Technieken: Istema nv, Seco, Daidalos
- Veiligheidscoördinator: Enthalpie sprl
- Glas-in-loodrestauratie: Atelier Mestdagh

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Pascale Ingelaere, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Paula Dumont en Pascale Ingelaere

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Manuela Core,
Lise Cuykens, Emmanuelle de Sart,
Paula Dumont, Vincent Heymans,
Isabelle Leroy, Griet Meyfroots,
Christophe Mouzelard, Constantin
Pion, Coralie Smets, Christian
Spapens, Guido Stegen, Anne Van Loo,
Ann Verdonck, Tom Verhofstadt

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiqu Belgium NV/SA

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Harry
Lelièvre, Wim Kenis, Coralie
Smets, Tom Verhofstadt en de
leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

BEDANKINGEN

Sait Köse, Francis Metzger,
Marie-Françoise Plissart,
Augustin Siaens, Familie Speidel,
Philippe et Marinette Terseleer

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal,
urban.brussels (Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Cultureel Erfgoed
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
bpeb@urban.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden
zij verzocht zich kenbaar te maken bij
de Directie Cultureel Erfgoed van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM Archives d'Architecture Moderne
AML Archief en Museum van
de Franstalige literatuur
CIDEP Centre d'information, de
documentation et d'étude du patrimoine
ENSAV École nationale
supérieure des arts visuels
GAE/DS Gemeentearchief
Elsene/Dienst Stedenbouw
GAV/DS Gemeentearchief
Vorst/Dienst Stedenbouw
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG Koninklijk Musea voor
Kunst en Geschiedenis
RBC-BHG Région Bruxelles Capitale,
Brussels Hoofdstedelijk Gewest
RIBA Royal Institute of British Architects
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2019/6860/007

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwood
015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

Laatste nummers

026-027 - April 2018
Kunstenarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van
een uitzonderlijk decor

urban
.brussels

BUP BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
BSE BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFgoed

10 €

ISBN 978-2-87584-176-6